НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ТВАРИННИЦТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

МАНДИЧ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 338.43:339.13

РОЗВИТОК СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Харків – 2024

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті тваринництва Національної академії аграрних наук України.

Науковий керівник:	доктор економічних наук, професор **КРАСНОРУЦЬКИЙ Олексій Олександрович**, виконуючий обов'язки директора Інституту тваринництва Національної академії аграрних наук України.
Офіційні опоненти:	доктор економічних наук, професор **ВДОВЕНКО Наталія Михайлівна,** Національний університет біоресурсів і природокористування України, завідувач кафедри глобальної економіки;
	доктор економічних наук, професор **ВЛАСЕНКО Тетяна Анатоліївна**, завідувач кафедри економіки підприємства та організації бізнесу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Захист відбудеться «27» грудня 2024 р. о $13^{\underline{00}}$ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 65.356.02 в Інституті тваринництва Національної академії аграрних наук України за адресою: 61026, м. Харків, вул. Тваринників, 1-А, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту тваринництва Національної академії аграрних наук України за адресою: 61026, м. Харків, вул. Тваринників, 1-А, читальний зал.

Автореферат розісланий «26» листопада 2024 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Смігунова О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасних умовах успіх функціонування та перспективи економічного розвитку аграрних підприємств значною мірою визначаються рівнем дотримання економічної безпеки їх основної діяльності та ступенем захисту її фінансових, економічних, ресурсних та інших результатів, а також збереженням та примноженням компонент їх економічного потенціалу. Через відносно низьку прибутковість, залежність від природних умов, сезонність і циклічність виробництва, а також потребу в сучасних технологічних засобах, сільське господарство забезпечує меншу рентабельність вкладених інвестицій. У зв'язку з цим створення ефективної системи економічної безпеки країни нерозривно пов'язане з необхідністю розробки та вдосконалення механізмів економічної безпеки аграрних підприємств і пошуку нових способів зниження ризиків у аграрному секторі.

Проблемні питання дотримання економічної безпеки аграрних підприємств є об’єктом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких О. Амосов, В. Андрійчук, Н. Вдовенко, О. Витвицька, Т. Власенко, Ю. Данько, М. Дем’яненко, М. Ігнатенко, О. Іваницька, О. Красноруцький, І. Крюкова, В. Лагодієнко, Т. Ларіна, Ю. Лупенко, М. Малік, О. Маковоз, В. Маргасова, В. Мартиненко, І. Маркіна, Л. Мармуль, В. Онегіна, В. Орел, К. Павлов, А. Пересада, Н. Резнік, М. Сьомич, Б. Язлюк, О. Шабінський та інші. Незважаючи на значну кількість проведених досліджень, більшість з них зосереджена на впливі фінансових, кадрових, інформаційних, технологічних та ринкових факторів на рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Однак залишаються недостатньо вивченими питання управління забезпеченням належного рівня економічної безпеки, ефективного використання інструментів ризик-менеджменту, страхового захисту, управління доходами і витратами, а також раціонального використання земельних ресурсів. Це визначає актуальність теми дисертаційної роботи, її мету та завдання для подальших наукових досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до планів наукових досліджень Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка за темами «Організаційно-економічні та технологічні засади підвищення ефективності виробництва і реалізації продукції в умовах формування інноваційної моделі розвитку агропромислового виробництва» (номер державної реєстрації 0111U005203, 2011-2015 рр.) та «Механізми підвищення конкурентоспроможності, розвитку економічного та виробничо-технологічного потенціалу суб’єктів агропромислового виробництва» (номер державної реєстрації 0116U003477, 2016-2020 рр.), а також науково-дослідної теми Інституту тваринництва Національної академії аграрних наук України «Ідентифікувати сценарії та процедури відновлення виробничо-технологічного, агроекологічного та інноваційно-інвестиційного потенціалу молочного скотарства на деокупованих територіях» (номер державної реєстрації 0124U001624, 2024-2025 рр.). У межах зазначених тем автор визначив

ефективні підходи, методи, процеси та інструменти управління економічною безпекою аграрних підприємств.

Мета й завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних, методичних та прикладних положень побудови, функціонування та розвитку систем управління економічною безпекою в менеджменті аграрних підприємств.

Реалізація мети дисертаційної роботи зумовила необхідність конкретизації та вирішення наступних *завдань*:

– вивчити генезис понятійно-категоріального апарату управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств;

– ідентифікувати атрибути систем управління економічною безпекою аграрних підприємств;

– окреслити склад інструментів управління економічною безпекою аграрних підприємств;

– оцінити стан та виявити структурно-динамічні тенденції дотримання економічної безпеки та захисту результатів основної діяльності аграрних підприємств;

– розкрити сутність страхового захисту результатів основної діяльності в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств;

– обґрунтувати напрями та шляхи використання зарубіжного досвіду управління економічною безпекою в менеджменті вітчизняних аграрних підприємств;

– визначити пріоритети використання страхування земельних ресурсів в управлінні економічною безпекою;

– ідентифікувати процедури застосування інструментарію ризик-менеджменту в системах управління економічною безпекою аграрних підприємств;

– визначити шляхи та підходи до прогнозування й моделювання рівня дотримання економічної безпеки в менеджменті аграрних підприємств.

Об'єктом дослідження є процес управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та прикладні засади розвитку систем управління економічною безпекою аграрних підприємств.

Методи дослідження. Теоретично-методологічною основою дослідження стали ключові концепції економічної теорії та менеджменту, а також наукові праці, що стосуються управління економічною безпекою в системі менеджменту аграрних підприємств. Для розв'язання поставлених конкретизованих завдань застосовувалися різноманітні загальнонаукові та спеціальні методи наукового дослідження, а саме: морфологічний аналіз – для уточнення поняття «економічна безпека аграрного підприємства»; регресійний аналіз – для моделювання впливу різних факторів на формування резервів самострахування підприємства; групування – для оцінки достатності капіталу страховиків; індексний аналіз – для розрахунку індексу економічної безпеки підприємства; імітаційне моделювання – для прогнозування резервів самострахування та ключових показників економічної безпеки; графічний

метод – для візуалізації впливу різних факторів; абстрактно-логічний підхід – для формулювання теоретичних висновків та узагальнень; соціологічні методи – у ході емпіричних досліджень та опитувань. Обробка даних здійснювалася за допомогою сучасних інформаційних технологій та спеціалізованих програмних засобів.

Інформаційну базу дослідження праці провідних вітчизняних і зарубіжних вчених з питань теорії управління; аналізу господарської діяльності підприємств; чинні нормативно-правові акти; офіційні статистичні дані Державної служби статистики України; річна фінансова звітність та дані управлінського обліку аграрних підприємств Сумської області, інформаційно-аналітичні матеріали, науково-методичні розробки та результати емпіричних досліджень та власних спостережень автора, матеріали засобів масової інформації та інші інформаційні ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в отриманні нового вирішення складного наукового завдання обґрунтування теоретичних, методичних та прикладних положень побудови, функціонування та розвитку систем управління економічною безпекою в менеджменті аграрних підприємств. Основними винесеними на захист науковими положеннями є наступні:

вперше

– обґрунтовано концептуальні основи створення, функціонування та розвитку системи управління економічною безпекою аграрного підприємства, яка базується на поєднанні інструментів формування стійких конкурентних переваг продукції, раціоналізації товарної, виробничої та збутової політики, а також забезпечення страхового захисту економічних інтересів підприємства, що здійснюється з урахуванням результатів оцінки рівня дотримання його економічної безпеки на основі використання засобів моделювання;

удосконалено

– методичний підхід до оцінювання рівня дотримання економічної безпеки аграрними підприємствами, в основі якого лежить застосування інтегрального показника, який поєднує визначення індикаторів рівня страхової безпеки та страхового самозабезпечення, що дозволяє оцінити здатність підприємства покривати можливі збитки від ключових ризиків за рахунок власних ресурсів і страхових виплат;

– склад, типологію та змістові характеристики інструментів забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств, в основу яких покладене виокремлення інструментів страхового захисту, гармонізація процесів основної діяльності та управління конкурентоспроможністю в контексті формалізації процедур використання зазначених інструментів для підвищення ефективності управління економічною безпекою;

– систему організації та реалізації страхування земель аграрних підприємств з інтегрованою в неї механізмом розрахунку страхових внесків, який ґрунтується на врахуванні середньої виручки від реалізації продукції, скоригованої з урахуванням очікуваного індексу інфляції на поточний або майбутні роки, а також залученням третьої сторони, яка здійснює контроль за

правильністю проведення страхування та розрахунком страхових платежів;

– методичний підхід до моделювання дотримання рівня економічної безпеки аграрних підприємств, який базується на інтегральній оцінці економічної безпеки основної діяльності підприємства та врахуванні рівня використання потенціалу самострахування для мінімізації впливу ризиків.

набуло подальшого розвитку

– наукове тлумачення поняття «економічна безпека аграрного підприємства», яке передбачає розгляд економічної безпеки через призму поєднання стану відсутності небезпек та загроз, як явища, з реалізацією процедур та здійснення певних впливів організаційного, управлінського, правового та економічного характеру, спрямованих досягнення таких станів, як процесу, що також обумовлює системний характер управління економічною безпекою;

– обґрунтування напрямів розвитку системи управління економічною безпекою аграрних підприємств, яке передбачає визначення основних тенденцій у сфері страхового захисту результатів їх діяльності з приділенням основної уваги пріоритетності заходів самострахування, впровадженню страхування земель сільськогосподарського призначення та підвищенню ролі нестрахових інструментів і заходів для забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств;

– процедури прогнозування ключових економічних показників діяльності аграрних підприємств з урахуванням необхідності забезпечення належного рівня їх економічної безпеки, які є результатом імплементації підходу до формування та реалізації стратегій підвищення рівня дотримання економічної безпеки шляхом впровадження сучасних засобів збору, обробки та аналізу інформації, що підтримують процес прийняття управлінських рішень, а також сприяє своєчасному виявленню ризиків і забезпечує ефективне планування економічної діяльності;

– підхід до ідентифікації інструментів ризик-менеджменту в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств, який базується на плануванні товарного асортименту з використанням аналітичних інструментів визначення конкурентних переваг з формуванням на цій основі стратегій реалізації конкурентних переваг, що сприяють підвищенню рівня економічної безпеки підприємства шляхом активізації виробництва конкурентоспроможних видів продукції.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці рекомендацій щодо побудови системи управління економічною безпекою аграрних підприємств.

Основні положення, висновки і пропозиції дисертаційної роботи апробовано та прийнято до впровадження органами державного управління агропромисловим розвитком та аграрними підприємствами Сумської області, що засвідчено відповідними довідками, а саме: ТОВ «Українська агроінвестиційна компанія» м. Харків (довідка № 1/124/24 від 15.02.2024 р.), ТОВ «Агро Контур» Сумського району Сумської області (довідка № 087 від 17.05.2024 р.), ФГ «Натон» Сумського району Сумської області (довідка № 57

від 05.06.2024 р.), а також в навчальному процесі при підготовці здобувачів ступеня доктора філософії в Інституті тваринництва Національної академії аграрних наук України (довідка № 147-01/а від 21.05.2024 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати дослідження, основні положення і висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в роботі використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих напрацювань здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення і результати дослідження апробовано у формі доповідей та обговорено на науково-практичних конференціях, а саме: VI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи» (Харків, 2015); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Шляхи підвищення конкурентоспроможності регіону в умовах сталого розвитку» (Миколаїв, 2023); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Менеджмент XXI століття: глобалізаційні виклики:» (Полтава, 2024); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку тваринництва в умовах війни та повоєнного відновлення» (Харків, 2024).

Публікації. Результати дослідження опубліковано у 10 наукових працях (7 одноосібних) загальним обсягом 3,3 д.а., серед яких: 5 статей у вітчизняних наукових фахових виданнях, 1 стаття у зарубіжному виданні, 4 публікації в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел зі 143 найменувань. Загальний обсяг дисертації 255 сторінок тексту, у тому числі обсяг основного тексту 185 сторінок. Дисертація містить 28 таблиць, 24 рисунки та 5 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *першому розділі* **«Теоретично-методичні засади побудови та розвитку систем управління економічною безпекою аграрних підприємств»** розглянуто генезис понятійно-категоріального апарату управління економічною безпекою в менеджменті аграрних підприємств, окреслено структурні особливості систем управління економічною безпекою аграрних підприємств, визначено склад та характеристики інструментарію дотримання економічної безпеки в менеджменті аграрних підприємств.

Критичний аналіз еволюції та практичного використання поняття «економічна безпека» у діяльності підприємств мікрорівня, зокрема аграрних підприємств, дозволив глибше розкрити його науковий зміст. У процесі дослідження це поняття було визначено як складну, багаторівневу та багатогранну категорію, яка об’єднує різні аспекти діяльності підприємства та відображає його здатність забезпечувати поступальний розвиток в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх факторів.

Виділено шість основних підходів до визначення економічної безпеки аграрного підприємства: 1) стійкісний підхід (акцент на забезпеченні стабільного функціонування підприємства навіть за умов нестабільного зовнішнього середовища); 2) ресурсно-функціональний підхід (підкреслює необхідність ефективного використання ресурсів і виконання ключових функцій підприємства); 3) гармонізаційний підхід (зосереджується на балансуванні внутрішніх і зовнішніх інтересів підприємства); 4) захисний підхід (орієнтований на попередження та мінімізацію ризиків і загроз); 5) економіко-правовий підхід (підкреслює важливість правового забезпечення та дотримання економічних норм); 6) конкурентний підхід (передбачає посилення ринкових позицій підприємства шляхом розвитку його конкурентних переваг). Кожен із підходів пропонує різні акценти щодо підтримки безпеки економічної діяльності підприємства. Це визначає структуру і зміст поняття «економічна безпека аграрного підприємства», яка об'єднує різні функціональні складові, які доцільно поділяти на основні **(**організаційно-управлінська, фінансова, кадрова, техніко-технологічна, правова, інформаційна, екологічна, інвестиційна, ринкова, інтерфейсна компоненти) та допоміжні **(**страхова та організаційно-управлінська компоненти). Ці складові взаємодіють у єдиній системі, забезпечуючи такий стан, при якому підприємство здатне ефективно використовувати свій економічний потенціал, збільшувати рівень конкурентоспроможності, підвищувати економічну ефективність і посилювати ринкові позиції. Водночас, підприємство має можливість мінімізувати вплив негативних факторів, таких як економічні кризи, природні катаклізми, зміни в законодавстві та коливання на ринку (рис. 1).

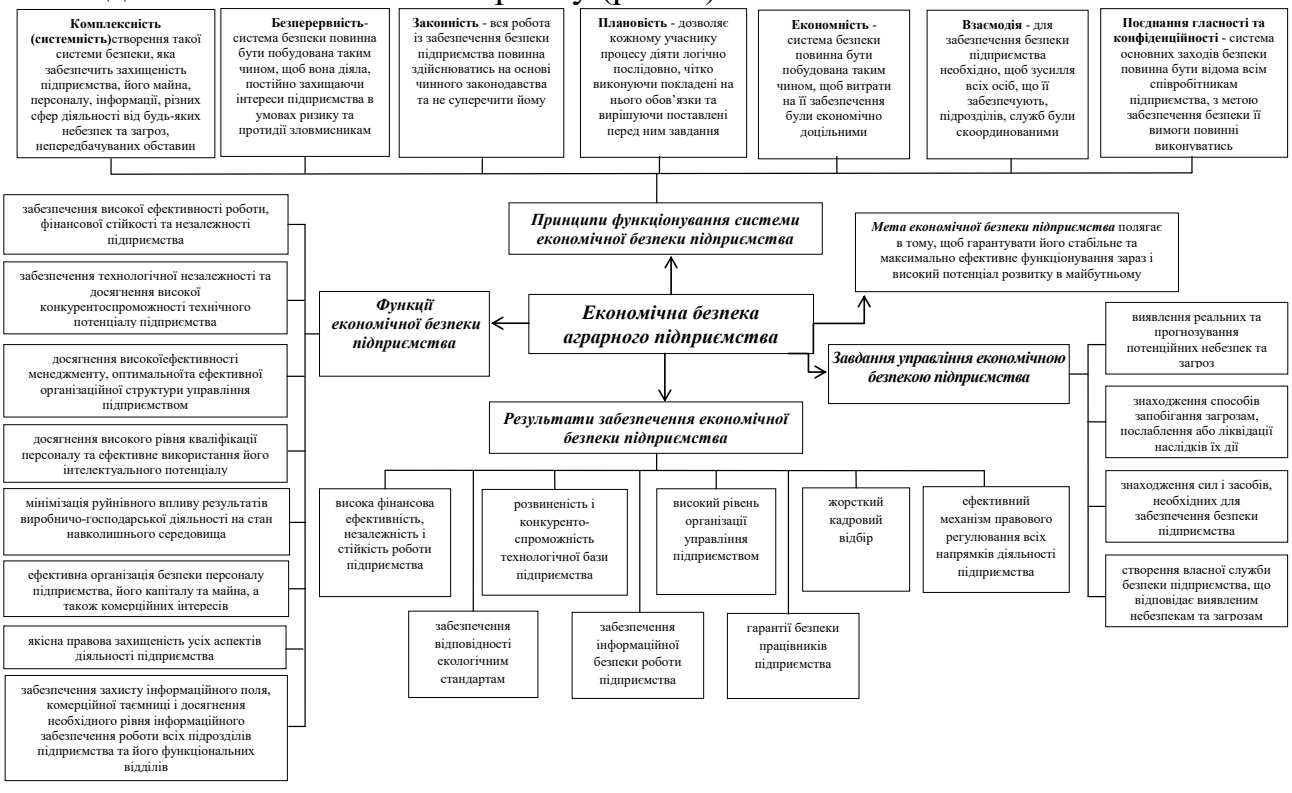

Рис. 1. Принципи, функції та результати функціонування системи

управління економічною безпекою аграрного підприємства

Застосування цього визначення дозволило деталізувати складові системи економічної безпеки, визначити її цілі, завдання, принципи та функції. Встановлено функціональні та результативні ознаки систем управління економічною безпекою, що включають моніторинг ризиків, оцінку стану безпеки, розробку та впровадження антикризових заходів, а також коригування управлінських рішень у відповідь на зміни зовнішнього середовища. Це комплексне бачення забезпечує інтегрований підхід до підтримання та зміцнення економічної безпеки аграрних підприємств.

Дослідження ключових характеристик економічної безпеки дозволило визначити та систематизувати методи, прийоми та підходи до її оцінювання. Було встановлено, що існуючі методи оцінки рівня економічної безпеки доцільно класифікувати за такими методичними підходами: індикаторний, ресурсно-функціональний, програмно-цільовий, інвестиційний, управління ризиками, оцінка чистого прибутку, ймовірність банкрутства та оцінка вартості підприємства.

У ході дослідження визначено основні ризики, що впливають на діяльність аграрних підприємств і потребують застосування інструментів забезпечення економічної безпеки. Опитування керівників аграрних підприємств дало змогу виявити найбільш значимі ризики, які впливають на результати діяльності та захист економічних інтересів. До них належать: загибель або пошкодження сільськогосподарських культур; загибель сільськогосподарських тварин; погіршення якості готової продукції під час зберігання, переробки та реалізації; пошкодження майна підприємства.

Також було встановлено, що серед інструментів управління економічною безпекою аграрних підприємств найважливішу роль відіграють страхові механізми, які забезпечують захист від основних ризиків, знижуючи можливі фінансові втрати.

У *другому розділі* **«Структурно-динамічні тенденції управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств»** наведено результати ідентифікації стану та ступеня системності дотримання економічної безпеки діяльності аграрних підприємств, визначено тенденції застосування інструментарію страхового захисту результатів господарської діяльності аграрних підприємств в системі управління їх економічною безпекою, а також результати вивчення питання імплементації зарубіжних практик дотримання економічної безпеки в менеджменті аграрних підприємств.

Визначивши критерії оцінки рівня економічної безпеки аграрних підприємств відповідно до виділених структурних складових (рис. 2), було проаналізовано поточний стан та ефективність роботи існуючих систем управління їх економічною безпекою.

Аналіз економічної безпеки аграрних підприємств Сумської області показав значний потенціал розвитку аграрного сектору регіону та перспективи отримання стабільних прибутків. Дослідження виявило, що більшість аграрних підприємств області організовані як товариства з обмеженою відповідальністю.

Крім того, щорічно зростає кількість фермерських господарств, що випереджає темпи розвитку аграрних підприємств.

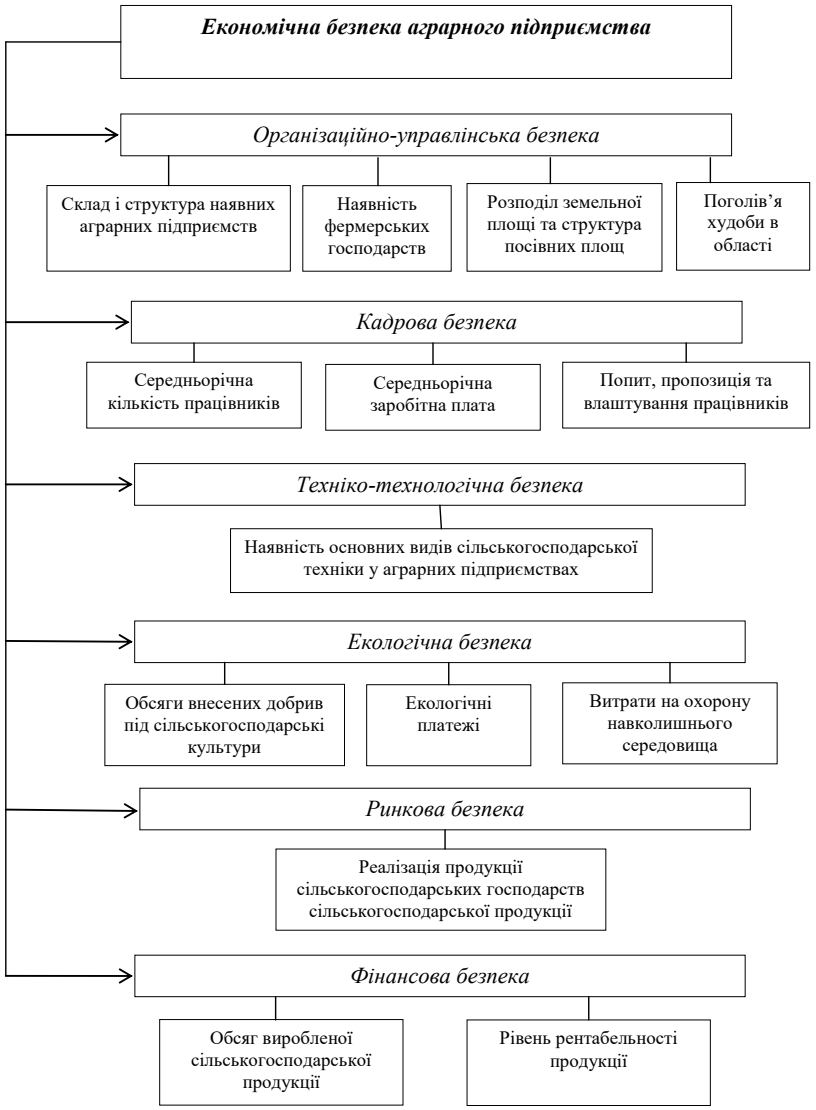

Рис. 2. Показники оцінювання рівня економічної безпеки аграрного підприємства

Спостерігається позитивна динаміка у виробництві сільськогосподарських культур, проте галузь тваринництва демонструє зниження обсягів виробництва. Це може призвести до подальшого скорочення продукції тваринництва. Також занепокоєння викликає зменшення кількості працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Такі тенденції свідчать про необхідність впровадження системних заходів для підвищення економічної безпеки підприємств та створення механізмів захисту їх економічних інтересів.

Аналіз ринку сільськогосподарського страхування показав, що станом на початок 2022 року лише 15 страхових компаній здійснювали агрострахову діяльність в Україні. Їх кількість з 2019 року скоротилась на 25 %. При цьому не всі компанії, що мають відповідні ліцензії, активно працюють на ринку. Найбільшим попитом серед аграрних підприємств користується страхування

сільськогосподарських культур. У 2021 році було укладено 4288 страхові договори з аграрними підприємствами на зернові та олійні культури (табл. 1).

Таблиця 1

Страхування сільськогосподарських культур аграрними підприємствами України у 2013-2021 роках

Показник	Роки									Відхилення 2021 р. до 2013 р., +/-
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Кількість договорів	1722	1392	1062	793	957	1207	1852	3225	4288	+ 2566
Площа, тис. га	869	732	689	700	661	974	749	1012	1317	+ 448
Сума премій, млн грн	135,4	72,8	77,7	157,0	204,3	208,8	107,6	351,8	117,6	- 17,8
Середня ставка премій, %	3,1	2,3	2,0	2,5	3,4	3,1	2,8	2,1	2,9	-0,2
Рівень виплат, %	9,7	7,6	12,9	44,2	4,9	4,2	47,6	201,0	57,13	+ 47,43

Договори зі страхування тварин традиційно становили менше 5% від загального обсягу зібраних страхових премій і мали незначний вплив на ефективність використання інструментів страхового захисту. У Сумській області з 2019 по 2021 рік спостерігалося зростання кількості договорів страхування сільськогосподарських культур. У 2015 році найчастіше страхували озиму пшеницю, яка становила 41,9% від загальної кількості укладених договорів. На другому місці знаходився озимий ріпак з часткою 29,8%. Окрім збільшення кількості страхових угод, у 2021 році також зафіксовано розширення застрахованих площ сільськогосподарських угідь у порівнянні з 2019 роком.

Дослідження досвіду управління економічною безпекою аграрних підприємств у країнах Європейського Союзу показало, що організація сільськогосподарської діяльності залежить від територіальних, агрокліматичних, інфраструктурних і соціальних умов. Після фінансово-економічної кризи 2008 року прибутки аграрного сектору країн ЄС зросли: у 2022 році вони були на 26 млрд євро більшими, ніж у 2011 році. Це зростання забезпечили збільшення доходів у рослинництві на 7 млрд євро та у тваринництві на 19 млрд євро.

Система сільськогосподарського страхування в ЄС охоплює не лише врожай, а й сільськогосподарських тварин, лісові господарства та теплиці. Приватні страхові компанії зазвичай покривають обмежену кількість ризиків. Однак, коли держава бере активну участь у страхових програмах, перелік кліматичних ризиків, що підлягають страхуванню, суттєво розширюється.

Важливою умовою ефективного функціонування сільськогосподарського страхування є наявність законодавчої бази, яка дозволяє створювати додаткові страхові фонди для ризиків, що не входять до стандартного переліку. У більшості країн ЄС діють спеціалізовані фонди, такі як взаємні страхові фонди або фонди для виплати компенсацій за вузькоспеціалізованими програмами.

Цей досвід після адаптації може бути успішно застосований у вітчизняному аграрному секторі.

У *третьому розділі* **«Розвиток систем управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств»** обґрунтовано застосування засобів страхування земельних ресурсів аграрних підприємств в системі управління економічною безпекою їх діяльності, визначено інструменти ризик-менеджменту в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств, обґрунтовано прийоми та підходи до моделювання рівня дотримання економічної безпеки аграрними підприємствами.

Дослідження ефективності страхових інструментів для забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств показало перспективність страхування земельних ділянок, які перебувають у власності засновників або у користуванні підприємств. Розвиток приватної власності на землю, іпотечного кредитування, знаття мораторію та запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення обумовлюють необхідність захисту прав на землеволодіння та землекористування через страхові механізми. Основними видами страхового захисту земельних ресурсів є: титульне страхування права власності на землю, тобто захист від фінансових втрат у разі втрати або обмеження права власності; титульне страхування права землекористування, тобто страхування ризиків, пов’язаних із втратою права користування землею; страхування якості сільськогосподарських угідь, тобто захист від погіршення якості земель через несприятливі фактори; страхування земель при іпотечному кредитуванні, тобто забезпечення повернення коштів у разі втрати права на землю через кредитні зобов’язання.

Дослідження вказують на високу потребу в запровадженні титульного страхування в Україні, оскільки на первинному та вторинному ринках земельних ділянок часто неможливо повністю гарантувати правомірність угод оренди чи купівлі-продажу. Другим перспективним інструментом забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств є створення фондів самострахування майна та результатів діяльності. Встановлено процедури прийняття управлінських рішень щодо формування та використання таких фондів. Вивчення досвіду використання інструментів самострахування в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств та проведений аналіз тенденцій застосування цієї групи елементів дозволив виявити такі взаємозв’язки та закономірності. По-перше, збільшення власного капіталу підприємства веде до зростання фонду самострахування. По-друге, зростання доходів підприємства сприяє збільшенню розміру фонду. По-третє, зниження витрат підприємства зменшує необхідність у додаткових фондах самострахування. Основним чинником, який визначає розмір фонду самострахування, є прибуток від основної діяльності підприємства, який впливає на здатність формувати внутрішні резерви для покриття можливих ризиків. Запропоновано комплексний методичний підхід до моделювання та інтегральної оцінки рівня економічної безпеки аграрного підприємства, заснований на використанні індексного методу (рис. 3). Індексний метод дозволяє проводити кількісну оцінку складових економічної безпеки, доцільно

доповнювати його застосуванням графічного методу, який забезпечує наочне представлення отриманих результатів для спрощення інтерпретації даних.

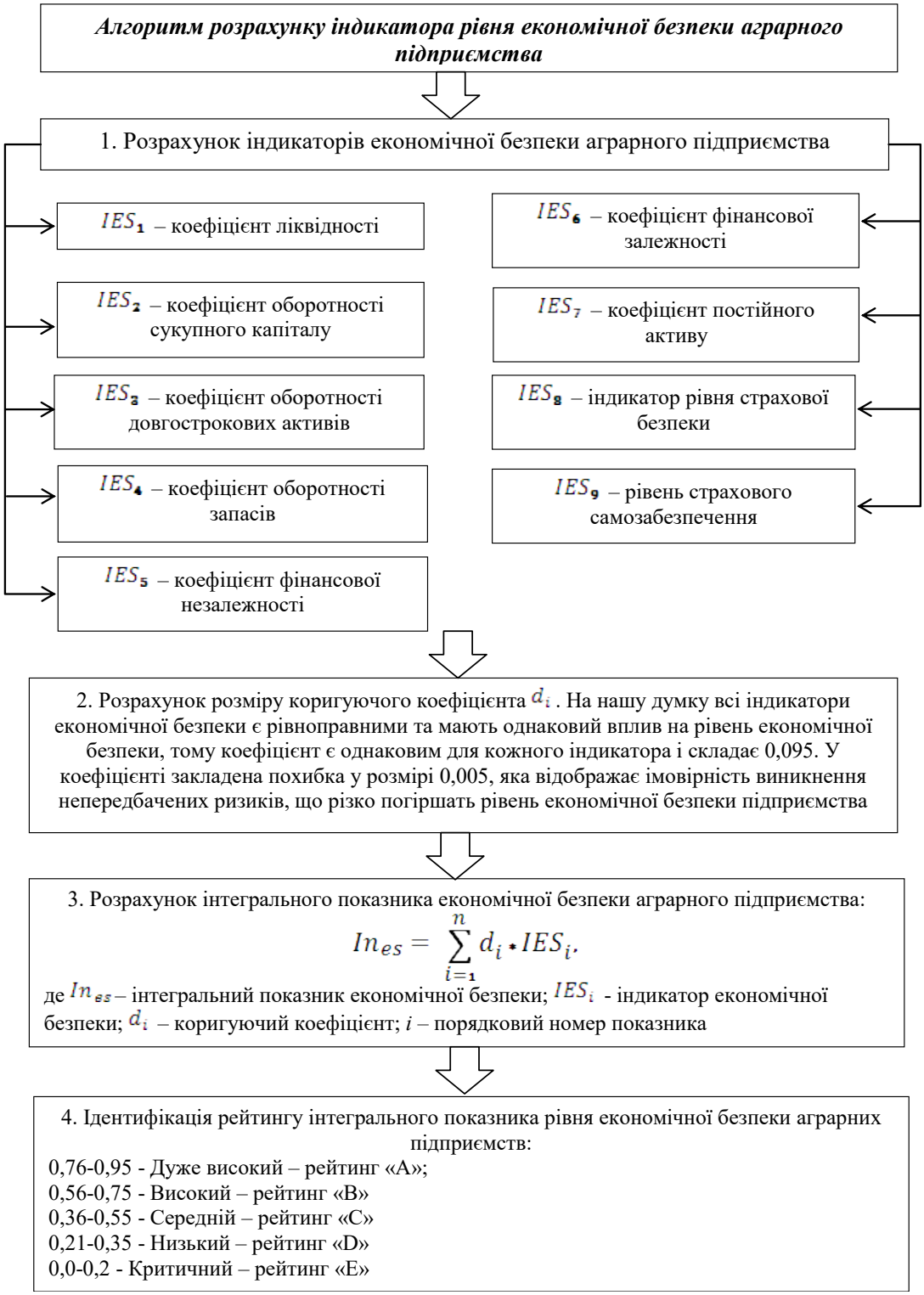

Рис. 3. Алгоритм визначення інтегрального показника економічної безпеки аграрного підприємства

Було доведено, що оцінку економічної безпеки необхідно проводити з урахуванням специфіки внутрішніх і зовнішніх складових підприємства. Внутрішні складові стосуються ресурсів, процесів і організаційних

характеристик самого підприємства, тоді як зовнішні — ринкового середовища, конкурентів та взаємодії з іншими суб'єктами економічної діяльності.

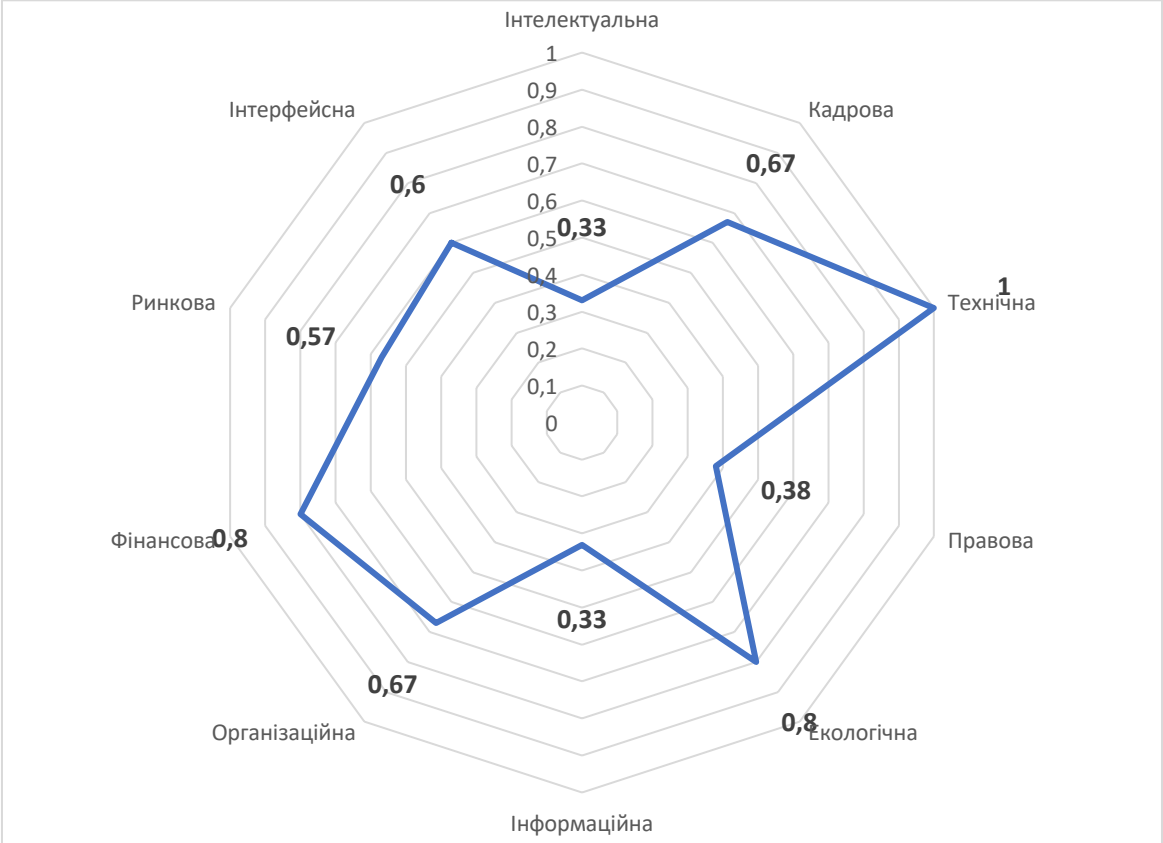

Рис. 4. Графічна інтерпретація індексного методу визначення інтегрального показника економічної безпеки аграрного підприємства (за даними ТОВ «Агро Контур» Сумського району Сумської обл., 2023 р.)

Процес прогнозування відіграє ключову роль у визначенні рівня економічної безпеки, оскільки точність прогнозів безпосередньо впливає на якість управлінських рішень. Прогнозно-аналітичні дослідження дозволяють виявити потенційні загрози, оцінити можливі сценарії розвитку підприємства та сформулювати рекомендації для зниження ризиків.

Запропонований підхід до оцінки рівня економічної безпеки дозволяє швидко визначити проблемні зони та сформулювати стратегії мінімізації негативних впливів. Це допомагає своєчасно реагувати на зміни в ринковому середовищі та підтримувати стійкий розвиток підприємства.

Оцінка економічної безпеки за зовнішніми складовими, такими як інтерфейсна та ринкова компоненти, передбачає визначення конкурентних переваг аграрного підприємства. До ключових показників оцінки конкурентоспроможності входять: маркетингова програма (набір заходів для просування товарів і забезпечення підприємству кращих ринкових позицій); потреба в засобах стимулювання збуту (ресурси, необхідні для формування попиту та підтримки продажів); ринкові сегменти (кількість і типи ринків та їх сегментів, на яких підприємство реалізує продукцію); капіталовкладення в якість продукції (обсяг інвестицій у поліпшення характеристик продукції, що сприяє зростанню конкурентоспроможності); асортимент та якість продукції

(різноманітність продукції, її кількість, якість і здатність конкурувати на ринку); рівень конкурентоспроможності підприємства (узагальнений показник, що визначає можливість підприємства утримувати або покращувати свої позиції на ринку).

Таким чином, інтегральний підхід до оцінки економічної безпеки забезпечує системне розуміння впливу внутрішніх і зовнішніх факторів на діяльність аграрного підприємства. Це дозволяє розробляти стратегії зміцнення його економічної безпеки, оптимізувати використання ресурсів, підвищувати ефективність управлінських рішень та забезпечувати довгострокову стійкість і конкурентоспроможність на ринку.

Основними чинниками, що впливають на конкурентоспроможність підприємства та визначають його конкурентні переваги, є споживчі та економічні характеристики. До споживчих відносяться асортимент і якість товарів і послуг, тоді як економічні включають рівень цін та систему знижок.

У процесі аналізу конкурентних переваг аграрного підприємства особливу увагу приділяють товарному асортименту, оскільки його ефективне управління безпосередньо впливає на обсяги збуту. Показники збуту дозволяють визначити види продукції, які приносять найбільший дохід, та ідентифікувати продукцію з низькою рентабельністю, виробництво якої може бути скорочене.

Для підвищення ефективності управлінських рішень у системі управління економічною безпекою доцільно застосовувати аналітичні методи, передусім, АВС-аналіз, виходячи з поділу продукції на три категорії за одним із наступних критеріїв: збут (обсяги продажу кожного виду продукції); прибуток (рівень доходу, отриманого від продажу продукції); витрати (витрати, пов’язані з виробництвом окремих видів продукції). Застосування АВС-аналізу дозволяє спростити процес прийняття управлінських рішень, оптимізувати асортимент продукції та підвищити економічну безпеку аграрних підприємств, зосередивши ресурси на найбільш прибуткових напрямах діяльності.

ВИСНОВКИ

У дисертації отримане нове вирішення науково-практичного завдання обґрунтування теоретичних, методичних та прикладних положень побудови, функціонування та розвитку систем управління економічною безпекою в менеджменті аграрних підприємств. За результатами проведеного дослідження нам вдалося сформулювати такі основні висновки:

1. У дослідженні розширено визначення поняття «економічна безпека аграрного підприємства» через аналіз ключових теоретичних підходів: стійкісного, ресурсно-функціонального, гармонізаційного, захисного, економіко-правового та конкурентного. Обґрунтовано, що економічна безпека аграрного підприємства є складною багаторівневою системою, яка включає основні складові — організаційно-управлінську, фінансову, кадрову, техніко-технологічну, правову, інформаційну, екологічну, інвестиційну, ринкову та

інтерфейсну, а також допоміжні компоненти, такі як страхова та організаційно-управлінська підтримка. Взаємодія цих складових дозволяє підприємству ефективно мобілізувати свій економічний потенціал, підвищувати конкурентоспроможність, зміцнювати ринкові позиції та мінімізувати вплив негативних факторів внутрішнього і зовнішнього середовища.

2. У дисертації було сформовано концептуальні основи побудови системи управління економічною безпекою аграрного підприємства, які базуються на одночасному використанні інструментів створення конкурентних переваг продукції, оптимізації товарної, виробничої та збутової політики, а також забезпечення страхового захисту економічних інтересів підприємства. До складу системи управління економічною безпекою інтегровано аналітичні, оцінювальні та прогностичні інструменти, які дозволяють об'єктивно визначати рівень економічної безпеки на основі моделювання з використанням індексного та графічного методів. Це забезпечує своєчасне виявлення ризиків та ефективне реагування на зміни у зовнішньому середовищі.

3. Встановлено, що інструментарій забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств повинен включати страхові механізми, процедури ідентифікації ризиків, інструменти раціоналізації основної діяльності та управління конкурентоспроможністю. Розроблено формалізовані процедури застосування зазначених інструментів, що дозволяє підвищити ефективність прийняття управлінських рішень та забезпечити сталий розвиток підприємств.

4. Запропоновано методичний підхід до оцінки економічної безпеки аграрних підприємств на основі розрахунку інтегрального показника, що включає визначення рівня страхової безпеки та самострахування. Це дозволяє оцінити здатність підприємства покривати потенційні збитки за рахунок власних коштів і страхових виплат. Виявлено негативні тенденції щодо використання економічного потенціалу підприємств, що вимагає впровадження комплексних заходів з підвищення економічної безпеки та створення механізмів захисту економічних інтересів.

5. Визначено пріоритетні напрями розвитку системи управління економічною безпекою аграрних підприємств, які передбачають розвиток системи самострахування, впровадження титульного страхування сільськогосподарських земель та активізацію організаційно-управлінських заходів для поліпшення товарної, цінової та конкурентної політики підприємств. Це забезпечує стійкість бізнесу та адаптацію до змін у зовнішньому середовищі.

6. Запропоновано процедури прогнозування ключових економічних показників аграрних підприємств для підтримки належного рівня їх економічної безпеки. Зокрема, запропоновано використовувати сучасні методи збору, обробки та аналізу даних для прийняття управлінських рішень. Рекомендовано адаптувати досвід країн ЄС у сфері страхового захисту майна, економічних результатів діяльності, земельних угідь, зокрема, для мінімізації кліматичних ризиків.

7. Обґрунтовано систему титульного страхування земель аграрних підприємств, яка передбачає розрахунок страхових платежів на основі

середньої виручки від реалізації продукції з урахуванням інфляції. Важливим елементом системи є залучення незалежних експертів для контролю за правильністю страхування. Наголошено на актуальності впровадження такого страхування в Україні, зважаючи на складнощі з правовою легітимністю угод на ринку землі.

8. Визначено інструменти ризик-менеджменту, які можуть бути використані у системі управління економічною безпекою аграрних підприємств. Зокрема, запропоновано застосування ABC-аналізу для планування товарного асортименту, що дозволяє визначити найбільш прибуткові напрями виробництва та оптимізувати управління ресурсами. До ключових показників оцінки конкурентних переваг віднесено маркетингові заходи, ресурси для стимулювання збуту, сегменти ринку, обсяги капіталовкладень у покращення якості продукції, асортимент, обсяги виробництва та конкурентоспроможність продукції.

9. Обґрунтовано методичний підхід до моделювання рівня економічної безпеки аграрних підприємств на основі оцінки потенціалу самострахування для мінімізації ризиків. Визначено перелік ризиків, які не можуть бути елімінovані за допомогою стандартних страхових механізмів. Запропоновано організаційно-управлінські засади створення фондів самострахування аграрних підприємств як інструменту підтримки їх економічної безпеки. Це забезпечує підприємствам фінансову стабільність та стійкість до непередбачуваних змін на ринку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях:

1. **Мандич С. М.** Інформаційна безпека як складова організаційно-правового захисту аграрного бізнесу. *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2024. Том 9. № 3. С. 397-401. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-3-71

2. **Мандич С. М.** Значення кадрової політики у формуванні організаційно-правової безпеки агропідприємств. Актуальні проблеми інноваційної економіки та права. 2024. № 5. С. 75-79. **https://doi.org/10.36887/2524-0455-2024-5-15**

3. Богданюк І. В., **Мандич С. М.** Багатофакторна модель оцінки ризиків та їх вплив на економічну безпеку підприємства. *Бізнес Інформ*. 2024. № 9. С. 148-153. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-9-148-153 (*авторський внесок полягає в обґрунтуванні методичного підходу до моделювання рівня дотримання економічної безпеки аграрного підприємства*)

4. Богданюк І. В., **Мандич С. М.** Механізми управління економічною безпекою аграрних підприємств: теоретичні аспекти. *Енергозбереження. Енергетика. Енергоаудит*. 2024. № 10 (200). С. 24-34. DOI: https://doi.org/10.20998/2313-8890.2024.10.04. (*авторський внесок полягає в обґрунтуванні структури механізмів управління економічною безпекою*

аграрних підприємств)

5. Богданюк І. В., **Мандич С. М.** Стратегічне управління безпекою підприємства в умовах глобальної конкуренції. *Регіональна економіка*. 2024. №3 (113). С 41-54. DOI: https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-3-5. (*авторський внесок полягає в обґрунтуванні типології стратегій управління безпекою*)

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

6. **Мандич С. М.** Механізми адаптації аграрних підприємств до змін у законодавчому полі. *Colloquium-journal*. 2024. №30 (223). С. 58-63. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14023493.

Тези доповідей, матеріали конференцій та інші видання:

7. **Мандич С. М.** Особливості управління економічною безпекою в менеджменті аграрних підприємств. *Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи*: матеріали VI Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Харків: ХНТУСГ, 2015. С. 269-271.

8. **Мандич С. М.** Склад та структура інструментів управління економічною безпекою аграрних підприємств. *Шляхи підвищення конкурентоспроможності регіону в умовах сталого розвитку*: Матеріали ІІІ Всеукраїнської наук.-практ. конф. м. Миколаїв / За заг. ред. Скупського Р.М. Миколаїв: ВСП МІРЛ ЗВО «Університет «Україна», 2023. С. 171-173.

9. **Мандич С. М.** Методичні підходи до визначення рівня дотримання економічною безпеки аграрних підприємств. *Менеджмент XXI століття: глобалізаційні виклики*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. Полтава : ПДАУ, 2024. С. 373-375.

10. **Мандич С. М.** Страхові інструменти управління економічною безпекою аграрних підприємств. *Пріоритети розвитку тваринництва в умовах війни та повоєнного відновлення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої до 95-річчя заснування Інституту тваринництва НААН. Харків: Інститут тваринництва НААН, 2024. С. 91-93.

АНОТАЦІЯ

Мандич С.М. Розвиток систем управління економічною безпекою аграрних підприємств. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Інститут тваринництва Національної академії аграрних наук України, Харків, 2024.

Дисертація присвячена обґрунтуванню теоретичних, методичних та прикладних положень побудови, функціонування та розвитку систем управління економічною безпекою в менеджменті аграрних підприємств. Вивчено генезис понятійно-категоріального апарату управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств. Ідентифіковано атрибути систем управління економічною безпекою аграрних підприємств. Окреслено склад

інструментів управління економічною безпекою аграрних підприємств. Виконано оцінку стану та виявлено структурно-динамічні тенденції дотримання економічної безпеки та захисту результатів основної діяльності аграрних підприємств. Розкрито сутність страхового захисту результатів основної діяльності в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств. Обґрунтовано напрями та шляхи використання зарубіжного досвіду управління економічною безпекою в менеджменті вітчизняних аграрних підприємств. Визначено пріоритети використання страхування земельних ресурсів в управлінні економічною безпекою. Ідентифіковано процедури застосування інструментарію ризик-менеджменту в системах управління економічною безпекою аграрних підприємств. Визначено шляхи та підходи до прогнозування й моделювання рівня дотримання економічної безпеки в менеджменті аграрних підприємств. Обґрунтовано концептуальні основи створення, функціонування та розвитку системи управління економічною безпекою аграрного підприємства, яка базується на поєднанні інструментів формування стійких конкурентних переваг продукції, раціоналізації товарної, виробничої та збутової політики, а також забезпечення страхового захисту економічних інтересів підприємства, що здійснюється з урахуванням результатів оцінки рівня дотримання його економічної безпеки на основі використання засобів моделювання. Розроблено та апробовано методичний підхід до оцінювання рівня дотримання економічної безпеки аграрними підприємствами, в основі якого лежить застосування інтегрального показника, який поєднує визначення індикаторів рівня страхової безпеки та страхового самозабезпечення, що дозволяє оцінити здатність підприємства покривати можливі збитки від ключових ризиків за рахунок власних ресурсів і страхових виплат. Визначено склад, типологію та змістові характеристики інструментів забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств, в основу яких покладене виокремлення інструментів страхового захисту, гармонізація процесів основної діяльності та управління конкурентоспроможністю в контексті формалізації процедур використання зазначених інструментів для підвищення ефективності управління економічною безпекою. Обґрунтовано систему організації та реалізації страхування земель аграрних підприємств з інтегрованою в неї механізмом розрахунку страхових внесків, який ґрунтується на врахуванні середньої виручки від реалізації продукції, скоригованої з урахуванням очікуваного індексу інфляції на поточний або майбутні роки, а також залученням третьої сторони, яка здійснює контроль за правильністю проведення страхування та розрахунком страхових платежів. Запропоновано методичний підхід до моделювання дотримання рівня економічної безпеки аграрних підприємств, який базується на інтегральній оцінці економічної безпеки основної діяльності підприємства та врахуванні рівня використання потенціалу самострахування для мінімізації впливу ризиків. Розвинуто наукове тлумачення поняття «економічна безпека аграрного підприємства», яке передбачає розгляд економічної безпеки через призму поєднання стану відсутності небезпек та загроз, як явища, з реалізацією процедур та здійснення певних впливів організаційного, управлінського, правового та економічного

характеру, спрямованих досягнення таких станів, як процесу, що також обумовлює системний характер управління економічною безпекою. Обґрунтовано напрями розвитку системи управління економічною безпекою аграрних підприємств, яке передбачає визначення основних тенденцій у сфері страхового захисту результатів їх діяльності з приділенням основної уваги пріоритетності заходів самострахування, впровадженню страхування земель сільськогосподарського призначення та підвищенню ролі нестрахових інструментів і заходів для забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств. Розвинуто процедури прогнозування ключових економічних показників діяльності аграрних підприємств з урахуванням необхідності забезпечення належного рівня їх економічної безпеки, які є результатом імплементації підходу до формування та реалізації стратегій підвищення рівня дотримання економічної безпеки шляхом впровадження сучасних засобів збору, обробки та аналізу інформації, що підтримують процес прийняття управлінських рішень, а також сприяє своєчасному виявленню ризиків і забезпечує ефективне планування економічної діяльності. Визначено підхід до ідентифікації інструментів ризик-менеджменту в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств, який базується на плануванні товарного асортименту з використанням аналітичних інструментів визначення конкурентних переваг з формуванням на цій основі стратегій реалізації конкурентних переваг, що сприяють підвищенню рівня економічної безпеки підприємства шляхом активізації виробництва конкурентоспроможних видів продукції.

Ключові слова: економічна безпека, інструменти, аграрні підприємства, ризик, страховий захист, конкурентоспроможність.

ANNOTATION

Mandych S. M. Development of Agrarian Enterprises Economic Security Management Systems. - Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of economic sciences, specialty 08.00.04 - economics and management of enterprises (by economic activity). – Livestock Farming Institute of The National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Kharkiv, 2024.

The dissertation is devoted to the substantiation of theoretical, methodological and applied provisions for the construction, functioning and development of economic security management systems in the management of agricultural enterprises. The genesis of the conceptual and categorical apparatus for managing the observance of economic security of agricultural enterprises has been studied. The attributes of the economic security management systems of agricultural enterprises have been identified. The composition of the economic security management tools of agricultural enterprises has been outlined. The state has been assessed and structural and dynamic trends in the observance of economic security and protection of the results of the main activities of agricultural enterprises have been identified. The essence of insurance protection of the results of the main activities in the economic

security management system of agricultural enterprises has been revealed. The directions and ways of using foreign experience in economic security management in the management of domestic agricultural enterprises have been substantiated. The priorities for the use of land resources insurance in economic security management have been determined. The procedures for applying risk management tools in economic security management systems of agricultural enterprises have been identified. The ways and approaches to forecasting and modeling the level of compliance with economic security in the management of agricultural enterprises are determined. The conceptual foundations of the creation, functioning and development of the economic security management system of an agricultural enterprise are substantiated, which is based on a combination of tools for forming sustainable competitive advantages of products, rationalizing commodity, production and marketing policies, as well as ensuring insurance protection of the economic interests of the enterprise, which is carried out taking into account the results of assessing the level of compliance with its economic security based on the use of modeling tools. A methodological approach to assessing the level of compliance with economic security by agricultural enterprises is developed and tested, which is based on the use of an integral indicator that combines the definition of indicators of the level of insurance security and insurance self-sufficiency, which allows assessing the ability of the enterprise to cover possible losses from key risks at the expense of its own resources and insurance payments. The composition, typology and content characteristics of the instruments for ensuring the economic security of agricultural enterprises are determined, which are based on the separation of insurance protection instruments, harmonization of the processes of core activities and competitiveness management in the context of formalizing the procedures for using these instruments to increase the efficiency of economic security management. The system for organizing and implementing land insurance of agricultural enterprises with an integrated mechanism for calculating insurance premiums is substantiated, which is based on taking into account the average revenue from sales of products, adjusted taking into account the expected inflation index for the current or future years, as well as the involvement of a third party that monitors the correctness of insurance and the calculation of insurance payments. A methodological approach to modeling compliance with the level of economic security of agricultural enterprises is proposed, which is based on an integral assessment of the economic security of the enterprise's core activities and taking into account the level of use of self-insurance potential to minimize the impact of risks. A scientific interpretation of the concept of "economic security of an agricultural enterprise" has been developed, which involves considering economic security through the prism of combining the state of absence of dangers and threats, as a phenomenon, with the implementation of procedures and the implementation of certain influences of an organizational, managerial, legal and economic nature, aimed at achieving such states, as a process, which also determines the systemic nature of economic security management. The directions of development of the system of management of economic security of agricultural enterprises have been substantiated, which involves determining the main trends in the field of insurance protection of the results of their activities with the main attention paid to the priority of self-insurance

measures, the introduction of insurance of agricultural lands and increasing the role of non-insurance instruments and measures to ensure the economic security of agricultural enterprises. Procedures for forecasting key economic indicators of agricultural enterprises have been developed, taking into account the need to ensure an appropriate level of their economic security, which are the result of implementing an approach to the formation and implementation of strategies for increasing the level of compliance with economic security by introducing modern means of collecting, processing and analyzing information that support the process of making management decisions, as well as contributing to the timely identification of risks and ensuring effective planning of economic activity. An approach to identifying risk management tools in the economic security management system of agricultural enterprises has been defined, which is based on planning the product range using analytical tools for determining competitive advantages with the formation on this basis of strategies for implementing competitive advantages that contribute to increasing the level of economic security of the enterprise by activating the production of competitive products.

Key words: economic safety, tools, agrarian enterprises, risk, insurance protection, competitiveness.

Підписано до друку 26 листопада 2024 р. Формат 60х84/16.
Папір 80 г/м^2. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Обсяг: 0,9 ум.-друк. арк.; 0,9 обл.-вид.арк.
Наклад 100 прим. Замовлення № 335